

ΚΟΙΝΩΝΟΥΝΤΕΣ

C o m m u n i c a n t e s

Ταίς χρείαις των άγιων κοινωνούντες Rom. XII 13

Beschermheer:

Zijne Emin. Adrianus kard. Simonis

Ongeduldige leken

De rooms-katholieke kerk in Letland en Litouwen

Frans Hoppenbrouwers
studiesecretaris Stichting Communicantes

© Nijmegen 2006

Stg. Communicantes – Kan. Faberstraat 7 – 6525 TP Nijmegen
tel.: 024-3553900 – fax: 024- 3580719 – email: communicantes@xs4all.nl
KvK 401.55.777 – giro 2257912

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1. Inleiding	2
Hoofdstuk 2. Maatschappelijke ontwikkelingen	3
<i>Mentaliteiten, 3. Economie en sociaal leven, 4. Gezondheid en demografie, 5.</i>	
Hoofdstuk 3. Religieuze landschap	7
<i>Inleiding, 7. Statistiek, 8. Kerk en politiek, 10. Oecumene, 12.</i>	
Hoofdstuk 4. Katholieke kerk in Litouwen en Letland	14
<i>Litouwen 14. Letland, 19.</i>	
Hoofdstuk 5. Trouwen en scheiden	22
<i>Journaliste Elvyra Kucinskaite organiseerde het pastoraat voor gescheidenen in Vilnius</i>	
Hoofdstuk 6. Kardinaal Janis Pujats	25
<i>Een gesprek met de primaat van Letland die afgelopen jaar zijn 75ste verjaardag vierde</i>	
Hoofdstuk 7. Zorgzame samenleving: verder waar anderen ophouden	27
<i>Opvang van prostituees en slachtoffers van vrouwenhandel: interview met Kristina Misiniene, Kaunas</i>	
Bijlage 1. Bronnen (literatuur en Internet)	30
Bijlage 2. Economische basisstatistiek 2005	31
Bijlage 3. Reisschema	31
Bijlage 4. Kaartje: Letland en Litouwen	31

Hoofdstuk 1. Inleiding

Na de val van de Sovjet-Unie in 1991 is er veel in de Baltische regio veranderd, soms ten goede, soms ten kwade. In het oog springende maar meestal weinig pretentieuze architectuur heeft de skylines van Tallinn, Riga en Vilnius een modern accent gegeven en getuigt van een gezonder investeringsklimaat, meer welvaart en bestaanszekerheid. De verandering van een doorgeïdeologiseerde, totalitaire en stagnerende maatschappelijke orde naar de huidige dynamische samenleving van vrije individuen bleek desondanks dubbelzinnig. Naast beloften bracht die metamorfose ook serieuze uitdagingen met zich mee. De ongelijke spreiding van nieuwe welvaart leidde tot grotere verschillen tussen burgers onderling en voedde maatschappelijke onvrede. Die verschillen werden nog eens versterkt door het afscheid van de ene communistische waarheid met haar afgedwongen gemeenschapsgevoel en door de steeds grotere variatie van waarheden en levensopties. Het waagstuk van de open samenleving met open grenzen blijkt onder andere duidelijk uit het voorbeeld van de Estse hoofdstad

Oostzee: Barnsteenkust.

Tallinn die het notoire etiket 'prostitutiecentrum van Europa' kreeg opgeplakt. De economie heeft bij lange na haar niveau van 1989 niet bereikt wat het sociale beleid negatief beïnvloedt. Pessimisme en hoge zelfmoordcijfers typeren de regio ten voeten uit.

Formeel raakten de Baltische landen meer en meer geïntegreerd in het democratische Europa. In dit perspectief was 2004 een markant jaar. Op 2 april gingen de nationale vlaggen van Estland,

Letland en Litouwen in top op het NAVO-hoofdkwartier in Brussel, en, tijdens een plechtige ceremonie in Dublin op 1 mei werden ze lid van de Europese Unie. Dit 'Nieuwe Europa' is politiek westers georiënteerd, en in tegenstelling tot het 'Oude Europa' steunden de Baltische regeringen de interventies in Afghanistan en Irak. Daar staat tegenover dat de vormgeving van een levensbeschouwelijk, filosofisch, cultureel en politiek pluriforme samenleving nog altijd een experimenteel karakter heeft. In de geschiedenis waren ze nooit echte, levenskrachtige democratieën, dus het verleden kan niet als voorbeeld dienen.

De kerken in de Baltische landen en ook de rooms-katholieke kerk, die in dit reisverslag centraal staat, tonen een even complex beeld. De katholieke kerk beleefde haar eigen 'post-conciliaire' desillusies. Naast de integratie in internationale structuren en soms levendige uitwisseling tussen geloofsgenoten in het westen staan provisoire, gebrekkige invullingen van kerkelijke eenheid, die wordt verward met uniformiteit. De nieuwe era leidde tot koudwatervrees, een hang naar controle en twijfelende passiviteit. De relatie tussen kerk en staat en samenleving gaf evenzeer stof tot nadenken. Oecumene ná het communisme bleek ingewikkeld en moeizaam, toen externe dwang wegviel en binnenkerkelijke identiteit de hoogste prioriteit kreeg. Ondertussen roeren zich leken over de kerkelijke koers en hun rol in de kerk.

Dit verslag volgt op een reis naar Letland en Litouwen van 5 tot en met 21 september 2005, maar is aangevuld met kerkelijk nieuws tot en met juli 2006. De hoofdstukken 2-4 geven uitvoerige achtergrondinformatie bij de drie interviews in de hoofdstukken 5-7.

Hoofdstuk 2. Maatschappelijke ontwikkelingen

Economie. De Baltische regio heeft de afgelopen 15 jaar onuitwisbare veranderingen door- gemaakt. De Aziëcrisis die in mei 1998 eerst Rusland trof en kort daarna Estland, Letland en Litouwen heeft ze goed doorstaan en inmiddels beleven deze landen indrukwekkende groei- cijfers. De economie groeide aanzienlijk in 2005, 7% in Estland, bijna 8% in Letland en 6,5% in Litouwen. Streng begrotingsdiscipline en de stapsgewijze verplaatsing van de export rich- ting Europese Unie waren bepalend voor grotere dynamiek en zelfs oververhitting van de Letse economie. Doorgaans bleef de inflatie laag: 3,5%, 6,5% en 3%. De werkeloosheid be- draagt ongeveer 6,5%, 9% en 8% en de overheidsschuld circa 4%, 12% en 21,5% van het bruto Nationaal Product (BNP). De privatisering van de communistische economie was om- vangrijk en ligt rond 80%, maar vooral Letland telt nog grote, gesubsidieerde staatsbedrijven.

Door haar geografische ligging fungeert de Baltische regio als een import-, export- en doorvoerzone voor de Russische Federatie. Dat is een economisch belangrijke maar kwets- bare rol. De opening van olieterminals aan de Golf van Finland bijvoorbeeld leidde tot een 33% afname van de oliedoorvoer, waardoor de Baltische landen een serieuze inkomsten- bron verloren – in Letland werden de streng geheime inkomsten op ongeveer 10% van het BNP geschat. Te hoge tarieven en de in de ogen van het Kremlin onjuiste behandeling van de Russische minderheden leidden tot een heroverweging van zijn strategische belangen. Na betwistbaar onderzoek naar de gevaren voor de volksgezondheid kreeg Estland in 2003 te maken met een Russisch importverbod op plantenproducten. Toen Litouwen lid werd van de Europese Unie, daalde de export van landbouwproducten naar Rusland sterk. Het huidige handelsvolume tussen Letland en Rusland – import 9%; export 5% – is vergelijkbaar met dat van de Estse noorderburen. Met 23% import en 9% export bleef de Litouwse economie het nauwst verbonden met die van Rusland, en daardoor was het economische herstel ná 1998

trager, maar nam langzaam in snelheid toe. Des- ondanks bleef de werkeloosheid jarenlang hoog, rond de 10%, en raakte vooral de leeftijdsgroep van 15 tot 24 jaar.

De economie groeit behoorlijk, maar de hui- dige maatschappelijke ontwikkelingen ogen min- der tevredenstellend. Een gebrek aan maatreg- elen die de snelle sociale veranderingen na 1990 compenseren, heeft ernstige gevolgen gehad. Structurele werkeloosheid, armoede, sociale uit- sluiting en groeiende ongelijkheid tussen burgers veroorzaken afnemende sociale samenhang. In de toekomst kan dat, zo menen analisten, een bedreiging vormen voor stabiliteit en economi- sche groei. De inspanningen in de sociale sector waren tot nu toe heel bescheiden en de pro- gramma's die werden opgezet richtten zich dik- wijls niet direct op de allerzwaksten. Europese begrotingsdiscipline leidde bovendien tot kleinere overheidsbudgetten en dus minder geld voor ziekenhuizen, maatschappelijk werkers, enzo- voort.

Riga: Lenen bij de bank?

Gezondheid en demografie. De belangrijkste demografische en gezondheidsstatistieken weerspiegelen vrij precies de sociale, economische, politieke en zelfs emotionele conjunctuur van de laatste 15 jaar. Bovendien verschaffen ze tastbare informatie over de intensiteit waarmee de bevolking van de Baltische regio de postcommunistische transformatie ervoeren: het waren zware tijden. Grote hoop en verwachtingen gingen aan de jaren '90 vooraf, maar maakten plaats voor teleurstelling over wat volgde. Pas vanaf circa 1995 – de *Atlas of European Values* bevestigt dit – kregen de Letten en Litouwers (en Esten) voor hun gevoel meer greep op het leven.

Geboortecijfers die na 1989 begonnen te dalen stegen na het midden van de jaren '90 en gaven uitdrukking aan nieuwe hoop die zelfs de Aziëcrisis niet teniet kon doen. Terwijl samenwonen aan populariteit wint en 50% van alle huwelijken slechts 10 à 11 jaar duurt, laat slechts een vijfde van alle Letse jonggehuwden hun band in de kerk bezegelen – 2262 in 2002 en daarvan 679 in de katholieke kerk. Circa 20% van alle Litouwse huwelijkskandidaten nam in 2004 deel aan de verplichte kerkelijke voorbereiding. Daarnaast blijkt het aantal nieuwgeboren Balten veel te laag om het sterfte- en emigratiecijfer te compenseren. De Litouwse moeder uit Telsiai die in mei 2006 van haar 18de kind beviel is inderdaad de hoge uitzondering op een zeer strenge regel. In Estland en ook in Litouwen daalde het abortuscijfer tussen 1970 en 2004 met tweederde. Het aantal abortussen blijft ondertussen hoog – een karakteristiek van veel oud-sovjetrepublieken. Voorlichting over gezondheidsrisico's (bijvoorbeeld roekeloos autorijden, geslachtsziekten, roken en drinken) mistte haar uitwerking niet, maar het slachtoffercijfer ligt nog altijd hoger dan begin jaren '90. De levensverwachting bij geboorte lag kort voor 2000 op het niveau van 1991 en een zorgwekkende conclusie dringt zich op. De komende 40 jaar krijgt de regio te maken met een sterk vergrijzende bevolking – de Baltische landen zijn wat dat betreft koploper in de Europese Unie.

AIDS heeft nu epidemische proporties aangenomen. Tussen 2003 en 2004 groeiden de geregistreerde HIV infecties tienmaal in Estland naar 4.600 en verdriedubbelde in Letland tot 3.033. Met een stijging van 215% in Litouwen nam het aantal gevallen toe tot 840. De reden is vooraleerst het intraveneuze gebruik van drugs en heteroseksuele prostitutie. Immers, de houding van de Baltische samenleving tegenover homoseksualiteit is niet erg welwillend voor mensen die – zo wordt wel gesteld – een narcistische en hedonistische persoonlijkheid koesteren. Intussen konden seksuele opvoeding buiten de familie en reclame voor het gebruik van voorbehoedsmiddelen rekenen op de toorn van kerkelijke gezagsdragers. Ook de mentale gezondheid van de Baltische regio blijft zwak. In 2002 bleken de Litouwers de grootste pessimisten wereldwijd, maar een survey van Gallup in 2004 liet zien dat ze meer optimistisch

Vergrijzing ondanks geboortes.

waren over de toekomst dan voorheen, en zelfs ietsjes meer dan hun Letse en Estse buren. Maar als het op zelfmoord aankomt, is Litouwen al 10 jaar wereldleider, gevolgd door Estland (4de) en Letland (6de). Het aantal was altijd hoog sinds de Tweede Wereldoorlog, maar

de trend piekte rond 1995 en bleef op min of meer hetzelfde niveau steken. Dit zijn schokkende feiten. Elke week benemen tientallen Balten zich het leven, en dat jaar op jaar.

Ondanks de toegenomen gezondheidsproblemen, leidde de invoering van markteconomie toch tot een geleidelijke verbetering van de algemene gezondheidstoestand. Maar ook al

prijzen ambtenaren van de Wereld Gezondheidsorganisatie de hervorming van het gezondheidssysteem, het blijft de vraag of criteria als gelijke toegang tot de zorg voor allen en betaalbaarheid worden gerespecteerd. Volgens recent onderzoek over de periode 2003-2004 is de Litouwse gezondheidszorg de slechtste van de Europese Unie. Minister van gezondheid Zilvinas Padeia noemde eind juni 2006 'een gebrek aan middelen' als hoofdoorzaak. In Letland, en ook Estland, doet de medische sector het slechts een fractie beter.

Litouwen: Waarheen? Ziekenhuis of begraafplaats? (Bron: delfi.lt)

Mentaliteiten. De in 2005 verschenen *Atlas of European Values* tekent een min of meer helder beeld van 33 Europese landen, inclusief de Kaukasus en Turkije. Daar blijkt dat de Baltische bevolking eerder tot de categorie van Eurosceptici behoort, ofschoon de Letten in Europa de meeste bezorgdheid tonen om het welbevinden van hun mede Europeanen (+50%). Met minder dan 10% staan de Litouwers in deze rangorde op de 31ste plaats. Komt het echter aan op nationale trots dan zijn ze Europees hekkensluiter (60%). In Estland is die fierheid iets sterker en in Letland tamelijk uitgesproken. Gezinswaarden als de noodzaak van kinderen voor een geslaagd leven of de actualiteit van het huwelijk als samenlevingsvorm zijn het sterkst in Letland. Iets minder is dit het geval in Litouwen, waar circa 85% van de inwoners vindt dat kinderen hun ouders ongeacht hun gebreken onvoorwaardelijk moet liefhebben. Omgekeerd meent slechts 50% dat ouders offers moeten brengen voor hun kinderen. Bij de Baltische noorderburen liggen de verhoudingen eerder andersom. Toch scoort een opvoedingswaarde als gehoorzaamheid in Letland en Litouwen lager dan bijvoorbeeld in Nederland. Onafhankelijkheid staat in hoog aanzien bij de Litouwers, minder bij de Letten.

In alle postcommunistische landen is het arbeidsethos sterk ontwikkeld. Op de glijdende schaal van waardering voor werk naar vrije tijd volgt Letland direct op koploper Albanië, met Estland op de 8ste plaats en Litouwen in de middenmoot. Werk is op de eerste plaats een middel om geld te verdienen en in veel minder mate een plek voor zelfverwerkelijking, vooral in Litouwen waar het hebben van een voor anderen interessant ogende baan hoog scoort. De relevantie van de verzorgingsstaat achten de Balten groot, groter dan de eigen, individuele zorgverantwoordelijkheid. En hoewel de steun voor de democratie als de minst slechte staatsvorm relatief groot is (het laagst in Rusland!), kan bijna 60% van de Baltische bevolking zich ook vinden in een regering van technocraten of een sterke man. Uitzondering vormt Estland, waar slechts 20% zich een ferme leider als regeervariant kan voorstellen.

De maatschappelijke betrokkenheid van de Litouwers ligt lager dan van hun noorderburen die beduidend meer aan cultuur, sport en vrijwilligerswerk doen. Ook bij het lidmaatschap van een beroepsorganisatie of vakbond staan ze op de laagste sport van de ladder. Slechte

levensomstandigheden wijt 50% aan de maatschappij of in geringere mate aan noodzakelijke postcommunistische veranderingen, maar minder aan pech of eigen schuld. Wat ethische kwesties betreft, kunnen de Balten niet onverkort conservatief heten. Homoseksualiteit wordt weinig getolereerd, maar euthanasie vindt vrij brede steun. Min of meer hetzelfde geldt hasjgebruik en terloopse seks enerzijds en belastingfraude en omkoping anderzijds. Het gevoel van levensvervulling en geluk blijkt stukken zwakker dan zoal in Polen of Slowakije. Sprekend over normen en waarden bevinden de Baltische landen zich met Rusland en Wit-Rusland in één cluster waar zowel religieuze normering van buitenaf als individuele autonomie minder in tel zijn. Een strikte sociale moraal en noties van maatschappelijke solidariteit voeren er de boventoon.

Door marginalisatie en ideologische manipulatie in het verleden, en door toenemende Europaïsering, blijft de nationale identiteit intussen een issue in Midden- en Oost-Europa. Dit is zeker het geval voor kleine landen als Letland en Litouwen (en Estland), waar zeer geringe bevolkingsgroei of -afname de angst voedt voor culturele en zelfs fysieke vernietiging. Actief streven naar economische onafhankelijkheid van hun grote Russische buur was slechts gedeeltelijk succesvol en de voormalige supermacht behield greep op de regio. Het gemis van een inheemse Tolstoj, Malevitsj of Sjostakovitsj kweekte echter ook een gevoel van culturele minderwaardigheid.

Verder is meer dan 30% van de Letten etnisch-Russisch (staatsburger of stateloos ingezetene) en in Litouwen 6%. Angst voor buitenlandse overheersing bleef daarom sterk na 1990, versterkte bestaande zorgen en verklaart een soms rigide minderhedenpolitiek. In Letland en Litouwen (en ook Estland) leven de Russische minderheid en hun Baltische burenen vaak in gescheiden werelden met eigen culturele repertoires. Ook de recente geschiedenis belast nog altijd het emotionele klimaat en vooral de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) blijft controversieel. Terwijl Russische historici, overheid en ook de Russisch-orthodoxe patriarch Alexij II nog altijd het Rode Leger prijzen als bevrijders die daarvoor respect verdienen, en de Balten verketteren als fascistische collaborateurs, heeft de inheemse bevolking een afwijkende mening. Ze beschouwt dat Rode Leger als de voorhoede van een genocidaal regime dat zonder veel onderscheid 'klassenvijanden' deporteerde en vermoorde, nationale cultuur vernietigde en religie vervolgde. Al dan niet afgedwongen collaboratie geldt vaak als verzet daartegen. Gepaard met dat anti-Russische sentiment gaat een tamelijk xenofobische houding die zich ook tegen zigeuners, joden en moslims richt.

Nationale identiteit speelde na 1990 een sterke rol bij de zelfidentificatie van orthodoxe gelovigen in de Baltische regio. Bij gevolg kwam het in de orthodoxe kerk tot een scheiding

der geesten tussen etnische Balten en Russen. Op hun beurt maken de traditionele kerken, luthers en rooms-katholiek, aanspraak op een correct inzicht in de nationale identiteit die in tsaristisch en Sovjet-Rusland mede door hun toedoen overleefde.

Toenemende culturele verscheidenheid.

Hoofdstuk 3. Religieuze landschap

Inleiding: religieus en cultureel pluralistisch. Hoewel hier en daar centra van orthodox geloof bestonden, zijn lutheranisme (Estland en Letland) en rooms-katholicisme (Litouwen en de Letse regio Letgallen) altijd dominante religies geweest, sinds de Middeleeuwen tot en met de Tweede Wereldoorlog. Een nieuwe, orthodoxe smaak werd vanaf de 17de eeuw toegevoegd, toen de Oostzeekust een vluchtoord werd voor de priesterloze oudgelovigen die door de tsaristische autoriteiten werden vervolgd. Vanwege hun afwijzing van hervormingen in de Russisch-orthodoxe kerk (ROK) kozen ze als geuzennaam *oudgelovigen*. Omdat niet langer bisschoppen voorhanden waren om priesters te wijden, werd het een lekenkerk met slechts twee sacramenten: doop en biecht. Vandaar het bijvoeglijke naamwoord *priesterloze*.

In de 18de en 19de eeuw veroverde tsaristisch Rusland de Baltische regio. De orthodoxe kerk bedreef er missie en de staat discrimineerde de traditionele religies, bevorderde bekeering door economische privileges en stimuleerde de emigratie van etnische Russen naar de Barnsteenkust. Vervolgens deden nieuwe confessies hun intrede. Baptisten, getuigen van Jehova, methodisten en enkele kleine protestantse gemeenschappen vonden hun weg naar de regio aan het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw. In de jaren '70 nam de religie-

Nieuwkomers op het religieuze toneel.

euze diversiteit verder toe, toen zogenaamde Nieuwe Religieuze Bewegingen (NRB's) op het religieuze toneel begonnen te verschijnen. Met in Litouwen ongeveer 1300 bekende gelovigen in 2001, en met in Letland ongeveer 12 geregistreerde Dievтуrigemeenschappen in 2004, bleek de herontdekking van het heidendom als een geïnstitutionaliseerde lokale religie een opmerkelijk fenomeen. De groei van het aantal inheemse moslims en de komst van buitenlandse fundamentalisten naar de regio werd pas ná 11 september 2001 opgemerkt. Hoewel deze hedendaagse nieuwkomers doorgaans niet erg succesvol zijn, getuigen ze van toenemende culturele en religieuze verschillen in de Baltische regio. Deze differentiatie blijkt ook uit een steeds rijker publieke debat, het gebruik van religieuze symbolen en concepten in de reclame, interesse voor het occulte en een zeer divers media-aanbod. In de boekhandel staan boeken als het *Evangelie van Judas* en Gianni Viattimo's *Ik geloof dat ik geloof* en de 'schandaalfilm' *De Da Vinci Code* en andere in deze regio evenzeer gewraakte Dan Brown bestsellers genieten populariteit.

Wat de NRB's betreft, werd de afgelopen jaren duidelijk dat de val van het IJzeren Gordijn geen massale invasie van 'gevaarlijk verleidelijke' of 'totalitaire' sekten heeft ingeluid. Integendeel, de kwestie werd sterk overdreven – *gehypt* door lokale pers en kerkleiders. In Litouwen zijn de laatste 15 jaar verschillende door politie of geheime dienst onderzocht en volgens de wet viel er slechts een door de mand. Een populaire NRB is de zogenaamde Nieuwe Generatiekerk van de Let Alexij Ledajev die een aanhang heeft van 3000 volgelingen in Letland en enkele tientallen in Litouwen. Ledajev begon in de vroege jaren '90 als de prediker van een extreem charismatisch *prosperity gospel* – wie gelooft wordt rijk –, maar bekeerde zich later tot een gangbaarder evangelisch protestantisme met theocratische trek-

ken. Recent was er veel te doen over de stijgende populariteit van satanisme. Inderdaad, satanische of godslasterlijke graffiti besmeurt straten en kerkhoven, maar als zodanig tonen ze vooral de slechte smaak van een jeugdschubcultuur. Zo nu en dan doen zich ernstige daden van vandalisme voor. In de nacht van 30 oktober en 1 november 2004 werden 53 grafkruisen van orthodoxe zusters omver geworpen op de Pokrov begraafplaats in Riga. Een daarvan stond op zijn kop in de grond.

De *Atlas of European Values* laat zien hoe verschillend de Balten naar religie kijken, de uitoefening ervan, de dogma's en de betekenis voor het dagelijkse leven. In geloofszaken komt Estland duidelijk als laatste uit de bus, waar net als in Bulgarije en Tsjechië zeer veel kerkloze mensen leven. Slechts 25% van alle Esten gaat wel eens naar de kerk. In Letland stijgt het aantal min of meer regelmatige kerkbezoekers – van dagelijks tot en met jaarlijks – naar 60% en in Litouwen zelfs naar 80%. Ook waar het de gebedspraktijk betreft, een keer per week, volgen de Esten in de laagste positie. De Letten staan in de onderste helft van de Europese ranglijst en de Litouwers ergens in het midden. Welwillendheid en ontspannenheid tekenen de houding van de Balten tegenover religie – beide namen toe in de jaren '90, samen met het groeiende nationale zelfbewustzijn. Waar het gaat om de antwoorden op eigentijdse levensvragen hebben ze vooral waardering voor de spirituele dimensie van de kerk en minder voor haar sociale of morele leerstukken. Bij onderzoek naar de betrouwbaarheid van maatschappelijke instituties scoren de kerken steevast zeer hoog, maar het hebben of praktiseren van een geloof wordt niet als dagelijkse noodzaak gevoeld. Estland en Letland zijn goed vergelijkbaar met Nederland. In Litouwen leeft dit gevoel slechts een fractie sterker. Mannen blijken beduidend minder kerkelijk geëngageerd dan vrouwen (verhouding $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$), ouderen meer dan jongeren en hoger opgeleiden eerder dan lager opgeleiden.

Demografie: kerk van vrouwen.

Statistiek: gelovig maar onkerkelijk. Met 2,3 miljoen inwoners in 2005 staat Letland tussen het kleinere Estland en het grotere Litouwen in. Volgens onderzoek in 2004 rekt iets meer dan 25% van alle inwoners zich tot het orthodoxe geloof – 17% etnische Russen en 8% etnische Letten. Ongeveer 20% voelt zich verwant met de lutherse kerk, maar hun aantal nam de afgelopen vijf jaar sterk af. Iets minder dan 20% noemt zich katholiek, 2% baptist, 0,3% adventist en 0,1% jood. Ongeveer 10% omschrijft zichzelf als een kerkloze gelovige en het percentage atheïsten ligt met 12% hoog boven het Europese gemiddelde. De meeste orthodoxen leven in de hoofdstad Riga, lutheranen zijn het talrijkst in de westelijk gelegen regio's Lijfland, Koerland en Semgallen, terwijl katholieken en oudgelovigen vooral in de zuidoostelijke regio Letgallen worden aangetroffen. In 2003 maakte de afdeling Religieuze Zaken van het Ministerie van Justitie deze statistiek openbaar: 350 duizend orthodoxen, 250 duizend katholieken, 370 duizend lutheranen, 3800 zevendedag adventisten, 6500 baptisten en het onwaarschijnlijk lage aantal van 2300 oudgelovigen. In 2004, aldus de bron, telden de lutheranen de meeste geregistreerde parochies en organisaties (304), daarbij gevolgd door

de katholieke kerk (251), de orthodoxen (118), baptisten (93), pinksterkerken (48), oudgelovigen (67) en zevendedag adventisten (51).

Letten zijn niet heel kerkelijk, wat al bleek uit de geringe populariteit van huwelijksinzege-ningen. Met het bijbellezen was het echter niet slecht gesteld: in 2005 las 45% van alle inwoners er minstens een keer per jaar in en 4% deed dat zelfs dagelijks. Lutheranen blijken, heel verrassend, minder fanatiek dan de vaak sterk volksgelovige orthodoxen. Het illustreert de verwatering van traditie tijdens de communistische era, die vooral de lutherse volkskerken in Letland én in Estland heeft getroffen. Slechts 17% van de bevolking vond in mei 2003 dat geloof een belangrijke rol in hun leven speelt, maar intussen zijn een aantal overgeleverde volkstradities nog altijd sterk aanwezig. Het beschilderen van paaseieren kan gerust een nationale bezigheid heten en 40% van de Letten viert in de paastijd ook het van oorsprong heidense zonnefeest. Eind 2005 zei tweederde van alle Letten dat ze met Kerstmis een kerk naar keuze wilden bezoeken. Vanwege een gebrek aan politieke en kerkelijke consensus bestaat er geen confessioneel godsdienstonderwijs op de openbare school, maar vanaf het jaar 2004/2005 kunnen de leerlingen kiezen tussen het schoolvak 'fundamenten van het christelijke geloof' en ethiek. In dat studiejaar bestudeerde slechts 20% van alle eersteklassers de fundamenten; in de katholieke regio Letgallen lag dat cijfer op 23%.

Riga: oudgelovigen, een zeldzame minderheid.

De evangelisch-lutherse kerk telt er 20 duizend in 58 parochies, vooral in de zuidwestelijk gelegen Memelregio. Na een schisma enkele jaren geleden staat het aantal evangelisch-gereformeerden op circa 7000. Er zijn 17 gemeentes. De zes Soeni moslimgemeenschappen rekenen op 2700 lidmaten. Plusminus 300 Litouwers behoren tot de Oekraïense Grieks-katholieke kerk die vijf parochies omvat. Tot slot is er een kleine joodse gemeenschap met ruwweg 4000 meestal bejaarde leden. De Litouwse wet erkent negen traditionele confessies: de voorafgaande en de Karaïten – Tataren die een mengeling van joodse en moslimgeloofsstukken aanhangen. Deze officiële status betekent ondermeer de erkenning van het kerkelijke huwelijk voor de wet en de mogelijkheid van confessionele scholen en godsdienstonderwijs op openbare scholen. Verder genieten de erkende religies vrijstelling van sociale lasten voor clerus en werknemers, en van BTW op nutsvoorzieningen als elektriciteit en telefoon. Alle ontvangen in 2006 overheidssteun.

De meeste Litouwers – 70% zegt 'iets' te geloven – hebben grote waardering voor de rooms-katholieke *rites de passage* die de belangrijkste momenten van het menselijke leven begeleiden. Maar het zondagse kerkbezoek ligt naar verhouding laag, 9 à 10% in het aarts-

Vanwege aanhoudende arbeidsmigratie en lage geboortecijfers daalde het Litouwse inwonertal in 2005 tot 3,42 miljoen – het niveau van 1981. Bij de volkstelling van 2001 bleek dat bijna 80% van hen zich katholiek noemt. Deze katholieken leven verspreid over 680 parochies. Met 140 duizend aanhangers is de Russisch-orthodoxe eparchie (bisdom) van Vilnius en Litouwen de tweede kerk. Op de derde plaats komt de oudgelovigenkerk met 27 duizend gelovigen.

bisdom Kaunas. Heel opmerkelijk is de meer dan Italiaanse interesse voor occulte zaken die, wat geloof in telepathie betreft, de sterkste is van heel Europa. Dit werd treffend geïllustreerd door de nauwe relatie tussen de in 2004 afgezette president Rolandas Paksas, een praktiserende katholiek, en zijn 'Raspoetin', het Georgische medium Lena Lolishvili. In mei 2005 veroordeelde een herderlijke brief vormen van bijgelovigheid als zware zonde. Bij een enquête in mei 2005 noemde bijna 47% van alle ondervraagden de katholieke kerk als een morele autoriteit die bij ouderen het sterkst wordt gevoeld en bij jongeren tussen 18 en 25 het minst. Gevraagd naar het priestergebrek gaf 28% de veranderende publieke moraal en het celibaat als reden op, 19% de priesteropleiding en 12,5% het afnemende aantal gelovige. Zo'n 43% van de ondervraagden vond de kerk té conservatief, 47% conservatief genoeg en 6% té liberaal. Kerstmis is feest bij uitstek voor 6 op de 10 Litouwers.

Kerk en politiek: publieke religie?

Bij kerkleiders in de Baltische landen bestaat teleurstelling over de veranderingen in kerk en maatschappij. Die laat zich zeer wel samenvatten met enkele recente uitspraken van kardinaal-aartsbisschop Audrys Backis van Vilnius en aartsbisschop Sigitas Tamkevicius van Kaunas. Kort na de 15-jarige herdenking van de 'Baltische Weg', het volksprotest van 2 miljoen Balten tegen 45 jaar Sovjetbezetting (1944-1989), sprak Backis met betrekking tot waarden en normen over 'wonden van erosie'. Tamkevicius noemde de nieuwe samenleving een 'ethisch moeras dat zich uitstrekt van de stulp van de dorpsdronkaard tot aan de parlements- en regeringsgebouwen in Vilnius.' De nieuwe generatie ontbreekt het, zo meent hij, aan fundament, ze aanbidt de mammon, spot met vaderlandsliefde en met wie er voor heeft geleden. 'Nieuwe vormen van slavernij ontstaan door de onzichtbare ketenen van de welvaart.'

Ondertussen hebben de verschillende confessies een vaste waarde aangenomen in de postcommunistische maatschappij en is er iets gegroeid van een 'publieke religie' die bij afwezigheid van een duidelijke meerderheidskerk in Letland een multi-confessioneel karakter heeft en in Litouwen vooral wordt gedragen door de katholieke kerk. Bij officiële herdenkingen, opening van het parlementaire jaar en beëdiging van de president zijn kerkelijke vertegenwoordigers van de partij of verzorgen een oecumenische of katholieke liturgie. Voor de kerken vormen deze plechtigheden een uitgelezen gelegenheid kritiek te oefenen op maatschappelijke ontwikkelingen en zich tegelijkertijd voor het oog van de natie te presenteren. De staat, politici en politieke partijen op hun beurt zien zich omkleed met de aura van kerkelijke zegen en goedkeuring, of op z'n minst betrokkenheid. Door wisselende regeringscoalities in een vluchtig politiek klimaat blijkt dit gemeenschappelijke bouwwerk kwetsbaar en verschijnen er ook scheuren in.

Kaunas: nationale Opstandingskerk.

Het relatieve gemak waarmee de Letse katholieke kerk in 2000 haar concordaat kreeg, contrasteert met de sindsdien aanslepende verwickelingen rond een soortgelijk verdrag tussen andere, eveneens traditionele kerken en Letse staat. Weliswaar wordt er gewerkt volgens

het gelijkheidsbeginsel, maar na vijf jaar soebatten stelden de politici vast dat de grondwet nu eenmaal niet in verdragen tussen staat en publieke organisaties voorziet. De katholieke kerk heeft dus een gelukje gehad, omdat het hoofd er van tegelijkertijd staatshoofd van een ministaatje is. Zonder die internationale ontsnappingsweg zou een akkoord onmogelijk zijn geweest. Typisch Lets is het overlegorgaan tussen kerken en regering, dat volgens sommige politici ongrondwettelijk zou zijn.

Christelijke politiek is ondertussen een ingewikkelde kwestie. De afwezigheid ervan in de Baltische landen komt niet als een regelrechte verrassing: landen als bijvoorbeeld Slowakije vormen de uitzondering op de regel (25% van de stemmen in juni 2006). Hoofdrede is het bestaan van zowel liberale als conservatieve christen-democratische stromingen. De een zoekt het politieke compromis, ook in ideële zaken, en de ander wil het liefst katholiek lobby voeren. Noch in Letland noch in Litouwen is daarom het gelukt een partij op te richten op maat van lokale bisschoppen én electoraat. De Unie van Christen-democraten deed het alleen goed in Letland in het begin van de jaren '90, maar verloor daarna rap aan aanhang. In Litouwen viel een vrij grote partij uiteen door de strijd om de koers. Het Letse politieke landschap werd in 2002 danig opgeschud, waar met 9,5% van de stemmen de centrumrechtse Letland Eerst-partij haar entree maakte in de Seimas – het parlement. Ze wordt in de volksmond de 'priesterpartij' genoemd vanwege het grote aantal dominees in partijleiding en parlement. De katholiek Andrejs Naglis die tot 1994 namens de Unie er zitting in had is een van haar afgevaardigden. Weliswaar heeft de priesterpartij natie, familiewaarden en kinderen hoog zitten, en heeft ze steun van de traditionele confessies, inclusief de omstreden Ledajev, toch blijkt het partijprogramma diffuus. Dat wordt mede verklaard door de pragmatische wensen van het kiezerspubliek. Maar zelfs de priesterpartij heeft zich gecompromitteerd. Minister van Buitenlandse Zaken oud-dominee Eriks Jekabsons en Transportminister Ainars Slesers moesten in 2003 en 2004 het veld ruimen, onder andere vanwege stembusfraude.

De betrokkenheid bij de politiek werd in Litouwen zichtbaar in talrijke oproepen van kerkleiders aan hun gelovigen om burgerzin te tonen bij de verkiezingen en zo bij te dragen aan het openbare leven. Bij de parlamentsverkiezingen van oktober 2004 pleitten de bisschoppen voor een inhoudelijke politieke keuze: nationaal erfgoed, familie, ongebooren leven, persoonlijke waardigheid en publieke moraal, persoonlijk en nationaal zelfrespect, zorg voor de zwakken in de samenleving en de lange

Siluva: aartsbisschop Tamkevicius.

termijn blik. De bedevaart naar Siluva in september 2005 was opgedragen aan een beter 'burgerlijk en christelijk bewustzijn' van de Litouwse katholieken, want, zo aartsbisschop Tamkevicius, 'iedere christen heeft een dubbel paspoort'. Tamkevicius heeft samen met kardinaal Backis vele malen de kwaliteit van het politieke bedrijf bekritiseerd. Kardinaal-aartsbisschop Janis Pujats van Riga betuigde in het verleden zijn steun aan Letland Eerst, maar de afstand lijkt nu iets te zijn toegenomen.

In 2003 heeft de Letse en Litouwse katholieke kerk gelobbyd bij haar gelovigen om voor toetreding tot de Europese Unie te stemmen. Niet zo de lutherse kerk in Letland die bij monde van aartsbisschop Janis Vanags benadrukte dat kerkelijke vertegenwoordigers in dit domein alleen als privé-persoon spreken. Aartsbisschop Tamkevicius probeerde op 13 maart zijn landgenoten tot meer onbaatzuchtigheid te bewegen. 'We vragen niet enkel na te denken over wat we zullen krijgen, maar ook over wat we kunnen geven. Mensen moeten niet enkel aan zichzelf denken maar ook aan hun kinderen en kleinkinderen', zei hij. Of het bisschoppelijke advies de doorslag gaf valt niet te achterhalen, maar op 10 en 11 mei bracht 63% van de Litouwse stemgerechtigden een stem uit. Op 20 september was Letland aan de beurt met een opkomst van 73%. 9 op de 10 Litouwers en bijna 7 op de 10 Letten stemden voor. Na de referenda ging de aandacht vooral uit naar de grondwet voor Europa en in het bijzonder de afwezige verwijzing naar haar christelijke wortels. In dit verband betreurden de Litouwse bisschoppen de ratificatie van het basisdocument in november 2004. Vooral in Letland bestaat een aperte anti-Europese mentaliteit die in het bijzonder zichtbaar wordt rond minderheidsrechten. De afwijzing op 15 juni 2006 van wetgeving die discriminatie van seksuele minderheden op de arbeidsmarkt verbiedt – toetredingsvoorwaarde in 2004 – staat in dat perspectief en heeft de goedkeuring van de traditionele kerken. Het gaat daar immers om

Baltische landen: nieuwe lidstaten.

zondaars. Nationale identiteit en weerbaarheid staan dan voorop en die geestesgesteldheid richt zich ook tegen buitenlandse, *on-Letse* NGO's, meer speciaal de 'Open Society Foundation' van de joodse mecenas George Soros. Begin januari 2006 liepen Letland Eerst parlementariers Slesers en Janis Smits er tegen te hoop op een wijze die doet denken aan autocratisch Rusland. Justitieminister Solvita Aboltina noemde de actie 'on-democratisch'.

Oecumene, nieuwe stijl. Intussen staat de liefde tussen de traditionele confessies op een vrij laag pitje, en de 'oecumene oude stijl' – theologische dialoog, eventueel gekoppeld aan warme persoonlijke banden – kwijnt in de marge van het kerkelijke leven. Natuurlijk, kerkleiders zenden elkaar Kerst- en Paasgroeten, en bij officiële gelegenheden als het recente bezoek van de Russisch-orthodoxe patriarch Alexij II aan Letland eind mei 2006 staan orthodoxe, katholieke en protestantse broeders en zusters schouder aan schouder. Maar diepgravende contacten of discussie zijn schaars op alle kerkelijke niveaus. De diverse religieuze gemeenschappen maken een onzekere periode door van moeizame identiteitsvinding, en vandaar een ingekeerde blik en geringe interesse voor debat, gemeenschappelijke taal of convergerende geloofsinhouden. De hierboven beschreven scheiding tussen etnische subculturen speelt evenzeer een rol, maar de dip in oecumenische ijver na 1990 heeft ook de Baltische regio aangedaan. Zo worden nut en effect betwijfeld. 'Ik zie het doel er niet van in, want, wat kunnen wij hier oplossen?' zei kardinaal Pujats in 2002 tijdens een interview.

Dus, orthodoxen en katholieken bijvoorbeeld beschrijven de onderlinge relatie als koud. Het communistische verleden en de nauwe relatie van de lokale orthodoxe kerken tot

moeder Rusland – het *élément Russe* – roepen als vanzelf afkeer op die onder gelovigen zeker niet minder is. Bovendien, de reputatie van metropoliet Alexander maakt van de Lets-orthodoxe kerk geen aantrekkelijke gesprekspartner. ‘In de wereld was zo iemand al lang opgesloten, en in de kerk met pensioen gestuurd’, luidde kardinaal Pujats televisiecommentaar op 28 februari 2006. De Seimas heeft het voorstel om van orthodox Kerstmis een officiële feestdag te maken herhaaldelijk afgestemd – het laatst op 30 mei, één dag na het bezoek van patriarch Alexij. De vele orthodoxe gelovigen en de steun van niet-orthodoxe kerkleiders maken geen verschil. Ook orthodox Pasen en de ‘liberaal-westerse’ Internationale Vrouwendag (8 maart) liggen zeer gevoelig. Bisschop Chrysostomus van Vilnius daarentegen heeft een ijzersterke reputatie, maar zijn minderheidskerkje vormt een slecht toegeruste gesprekspartner.

Rampen, politieke agenda’s of sociale kwesties kunnen tot gemeenschappelijke actie stimuleren – ‘oecumene nieuwe stijl’ –, zoals na de terroristische aanval op de Verenigde Staten in september 2001. Sindsdien zijn gemeenschappelijke herdenkingsdiensten georganiseerd. Een ander werkveld is de persoonlijke of publieke moraal. Zo protesteerden de Litouwse katholieke en lutherse bisschoppen in april 2006 tegen het experimentele gebruik van embryonale stamcellen. En een tiental Litouwse confessies nam vorig jaar deel aan de wereldwijde ‘Kinderkerstmis’ actie. Toen werden 70 duizend cadeaus onder arme kinderen verspreid. De eerste Letse ‘Gay Pride Parade’ ooit, op 23 juli 2005 in de hoofdstad Riga, leidde tot een multireligieuze protestactie, waarbij de vraag naar de invoering van het homohuwelijk – een compleet taboe in Letland – en het redden van de samenleving via de familie centraal stonden. Het protest bracht een mix van religieus gemotiveerde demonstranten, populistische politici, geharde traditionalisten, rechtsextremisten en handtastelijke homofoben op de been. Het is trouwens een hooggerende kwestie die in december 2005 definitief op hol sloeg. In een kranteninterview noemde de plaatsvervanger van de lutherse aartsbisschop Pavils Bruveris gedwongen psychiatrische behandeling een overweging waard.

In Litouwen blijft de ‘binnenkerkelijke oecumene’ met de etnisch Poolse rooms-katholieken problematisch. Dit bleek nog eens afgelopen op 28 september 2005. Toen werd de wonderdadige beeltenis van de ‘Barmhartige Verlosser’ in de Poolstalige Heilige Geestkerk in de binnenstad van Vilnius overgebracht naar een nieuw gebouwde ‘Litouwse’ kapel. Daar zou ze volgens de aartsbisschoppelijke curie beter bereikbaar zijn. Een list kwam eraan te pas, want een akkoord met de kerkmeesters ten spijt bleek het onmogelijk de icoon te bemachtigen.

Siluva: Poolse zuster op bedevaart.

Die werd namelijk dag en nacht door de Poolse parochianen bewaakt. De gemoderen liepen nadien hoog op en de politie besloot tot bewaking van kerk en kapel. De achterblijvers gaan nu in beroep in Rome. Deze Pools-Litouwse sentimenten zijn niet van gisteren en verklaren mede de langjarige afwezigheid van vrouwelijke Poolse ordes en congregaties in het nationale overleg van oversten.

Hoofdstuk 4. Katholieke kerk in Litouwen en Letland

Na een trage, moeizame start bracht het einde van het dictatoriale eenheidscommunisme openheid en diversiteit, keuzemogelijkheid en eigen initiatief. Daarmee leren omgaan vormt een uitdaging voor de katholieke kerk in de Baltische landen. En, niet alleen buiten de kerk maar ook daarbinnen ontstond ruimte voor diversiteit en ontspanning. Met het verdwijnen van repressie en controle door de almachtige staat kwam de noodzaak van één gesloten front te vervallen.

In dit hoofdstuk worden de Letse en Litouwse katholieke kerk wat nader onder de loep genomen. De aandacht gaat daarbij uit naar verschillende aspecten, bijvoorbeeld kerkelijke financiën, sfeerelementen, de rol en plaats van leken in de kerk. Stof en thema's zijn wat ongelijkmatig verdeeld, want al delen Letland en Litouwen gemeenschappelijke grenzen, beide kerken laten vanwege hun omvang, power en mentaliteit geen goede vergelijking of evenwichtige bespreking toe. Ook hun spoor door de geschiedenis is verschillend. De Letse katholieke kerk is traditioneel een vrij kleine minderheidskerk in een protestant-orthodoxe omgeving. De Litouwse katholieke kerk op haar beurt is van oudsher een meerderheidskerk met trekken van een volkskerk die nauw verbonden was met het voortbestaan van Litouwen als natie.

Litouwen

Financieel: enkele impressies. Tijdens een persconferentie op 2 maart 2005 bood aartsbisschop Tamkevicius voor de achtste keer een inkijkje in de staat van zijn bisdom. De dalende bevolkingstrend, zo stelde hij vast, heeft ook een terugslag gehad op de kerkelijke demografie. Met 521 duizend gelovigen waren er in 2004 4810 dopen – meer en meer volwassenen – tegen 5820 begrafenissen. Verder blijkt dat maximaal 10% van de katholieken zondags naar de kerk gaat. Iets minder dan 50% van alle schoolkinderen (46 duizend op 96 duizend) volgt godsdienstles op school. De belangrijkste inspanningsverplichting ligt in 2005 en 2006 bij de aartsdiocesane synode van 2007, terwijl de noodzaak van pastorale centra op dekenaal en stadsparochieel niveau wordt onderkend. Het aartsbisdom Kaunas werkte in 2003 met een tekort van 290 duizend euro. Elk jaar is er een perspresentatie van recente ontwikkelingen, maar details over het jaar 2005 zijn nog niet bekend. Ondertussen is de financiële situatie van de Litouwse katholieke kerk, vooral op het platteland, ronduit slecht. Pastoor Jonas Bagdonas van Pakape bijvoorbeeld stelde begin januari 2006 zijn parochianen een lidmaatschapsgeld voor, omdat hij 's zondags slechts 17 litas ofwel 5 euro ophaalt. Echter, Bagdonas' arme schapen wezen zijn voorstel af. Ze vonden dat ze al genoeg belasting betaalden.

In een andere vorm heeft het initiatief van Kaunas ook in Vilnius navolging gekregen, waar kardinaal Backis ieder jaar een rapportage geeft over de sociale activiteiten in zijn aartsbisdom. In het verslag van 6 mei 2005

Caritasproject: naschoolse opvang voor kansarme jeugd.

wordt opgemerkt dat de hulp van katholieke stichtingen en organisaties sinds de toetreding tot de Europese Unie sterk is gedaald.

Een grote inspanning levert de nationale Caritas die in 2003 ongeveer 750 duizend euro aan kosten maakte en daarvoor financieel afhankelijk was van donaties (10%), overheids-subsidies (22%) en vooral buitenlandse donoren (37%). Veel aandacht ging uit naar hulp voor armen, ouderen, zieken, gehandicapten, daklozen, vluchtelingen en gevangenen. Een van de belangrijkste projecten was, aldus directeur Robertas Grigas, het door Communicantes/AMA gefinancierde opvang- en preventieprogramma vrouwenhandel en prostitutie (zie ook hoofdstuk 7). Tot 2004 zijn 280 vrouwen geholpen, van wie 40% op lange termijn. Op 16 november 2005 kreeg dit project nog een moreel duwtje in de rug van de bisschoppenconferentie die bredere verspreiding van informatie over de gevaren van vrouwenhandel en prostitutie onder de clerus wenste. Vooral op het platteland zou een educatieachterstand bestaan. Met 20 personeelsleden en 2500 vrijwilligers gaf Caritas in 2003 hulp aan ongeveer 100 duizend landgenoten. De organisatie nam in 2005 het initiatief tot de inzamelingsacties voor de tsunamislachtoffers in Azië en die van orkaan Kathrina in de VS. Niet om niets dus werd Caritas bij de viering van de nationale vrijwilligersdag op 6 december 2005 in het zonnetje gezet. In het presidentiële paleis te Vilnius ontvingen de medewerkers voor hun inzet een dankbrief van president Valdas Adamkus. Caritasdirecteur Grigas betreurde bij die gelegenheid de discriminatie van katholieke sociale projecten bij de aanvraag van financiering.

Bedevaardgangers in Siluva.

Kerkelijke vernieuwing. De band van veel Litouwse katholieken met hun kerk blijkt vaak zwak en veel gelovigen komen enkel naar de kerk voor een doop, huwelijksinzegening of begrafenis, met een van de grote kerkelijke feestdagen – Kerstmis of Pasen – of gaan een dagje uit op bedevaart. Op 12 oktober 2005 vaardigde aartsbisschop Tamkevicius van Kaunas een decreet uit, waarin hij zijn priesters aanspoort deze ‘supermarktgelovigen’ niet te verwerpen. Integendeel, ze

moeten proberen hen voor zich te winnen, de gelegenheid aangrijpen voor catechese en evangelisatie en dan, na een passende voorbereiding, de sacramenten bedienen. Als plek bij uitstek waar dat moet gebeuren noemt het decreet het kerkgebouw. Afkeuring geldt die priesters die om financiële redenen de passende voorbereiding overslaan. De juiste toediening van de sacramenten was de afgelopen jaren vele malen object van zorg voor de bisschoppen, en dan vooral in verband met de jeugd. Eerste communie- of vormselvoorbereiding moet niet alleen op school plaatsvinden of tijdens een zomerkamp, maar in de parochie en begeleid door wekelijks misbezoek. In 2005 waren er bijna 30 duizend eerste communies.

Veel aandacht gaat ook uit naar het morele leven van de gelovigen. Zo is daar de aanhoudende demografische crisis die jaarlijks in april tijdens de dag van het leven uitdrukkelijk aan de orde komt. In 2004 bijvoorbeeld betreurden de bisschoppen het gebrek aan familie-beleid bij de overheid en keerden ze zich tegen de neiging alleen materiële oorzaken te zoeken voor de bevolkingsafname. Er steekt namelijk een dieper ethisch probleem achter: de

ontwaarding van de menselijke persoon door het overheidsbeleid. Families zouden zich daarom vaak schuldig voelen als ze meer dan twee kinderen willen. 'De overheid ziet de familie als een probleem', vatten de bisschoppen samen. Kritiek kwam er ook op 'carrière-vrouwen' die de geboorte van de kinderen uitstellen tot een 'vaag later', en op de geringe rol van vaders bij de opvoeding. Verder pleitten ze voor crisisopvang bij zwangerschap op parochieel of minstens dekenaal niveau. In 2005 liepen de bisschoppen te hoop tegen de voorgenomen legalisering van euthanasie in de EU. Kardinaal Backis kwam meerdere keren in het nieuws. Zo slaagde hij erin het VN programma *Youth-Friendly Services* in de hoofdstad Vilnius te verhinderen. Met voorlichting rond HIV/Aids en voorbehoedsmiddelen, voorzag het immers niet in een passende seksuele opvoeding en zou leiden tot de vernietiging van traditionele familiewaarden. Backis bekritiseerde ook de financiering van een overheidsprogramma voor de vroege diagnose van vruchtafwijkingen tijdens de zwangerschap en refereerde daarbij aan de eugenetische politiek van de nazi's.

De gestage inschakeling van de Litouwse katholieke kerk in de wereldkerk betekende ook de komst van religieuze groepen als Focolare en Opus Dei naar Litouwen. Ze hebben tot nu toe weinig weerklank gevonden en er is maar weinig over hun activiteiten of aanhang bekend. Anders ligt het met de Lefebvristen die zich hebben georganiseerd in een naar de integralistische paus Pius X vernoemde aartsbroederschap. De sodaliteit met pre-Vaticaanse inhouden en verpakkingen

bleek de meest spraakmakende postcommunistische nieuwkomer van katholieke snit. In 1995 zijn ze langszij de Litouwse katholieke kerk aangemeerd met een vertakking naar Riga, Letland. Aanhangers richtten een kapel in in Kaunas en Siauliai. 'Overtuigd dat alles wat uit het westen komt goed is, plaatsten de landen van Oost-Europa hun vertrouwen op de nieuwigheden van het Vaticaan toen eenmaal het

Handcommunie?

IJzeren Gordijn was gevallen!' aldus de schismatieke bisschop Bernard Fellay. Maar, ouder is beter. Zo wees de leider van de broederschap op het 'crisisfenomeen' handcommunie. Fellay beroept zich bovendien op een vingerwijzing van de gewezen kardinaal-aartsbisschop van Kaunas Vincentas Sladkevicius (†2000) die in de komst van de broederschap een begin van 'herstel van de Kerk in Litouwen' zou hebben gezien. Geruchtmakend was een persconferentie in augustus 2003, toen Lefebvristen een 'sekschandaal' op het seminarie van Kaunas aangrepen om de 'geheimdoenerij' van de katholieke 'maffiabisschoppen' aan de kaak te stellen en te pleiten voor een échte katholieke school.

De kerk zoals die nu is, vindt aartsbisschop Tamkevicius voldoende geëquipeerd voor de toekomst en bij hem bestaat geen behoefte aan een nieuw concilie, zoals bisschop Muskens van Breda enkele jaren geleden opperde. Wat nodig is, is radicalisme. 'De kerk overleeft daar waar radicaal evangelische imperatieven gelden. Waar een zeker laksisme optreedt, waar compromissen worden gemaakt, daar ontstaat rampen. Ik denk ook aan het concilie, want ik zie neergang daar waar het *aggiornamento* werd geïnterpreteerd als moreel relativisme. Alleen de contemplatieve kloosterordes winnen nog. Mensen wensen een radicale

verhouding met het evangelie. En, de grootste uitdaging geldt het pragmatisme in de samenleving, waar mensen, ook gelovigen, ook priesters, alleen het eigen welzijn zoeken. Een levensfilosofie als filosofie! Dit pragmatisme vormt de grootste uitdaging voor de kerk.'

Katholieke media. De media zijn een belangrijke smaakmaker, ook in het grootste van de drie Baltische landen. Voor de katholieke kerk is het een zorg, wat niet alleen blijkt uit commentaar op het vaak negatief gekleurde kerknieuws, de Litouwse kluwen rond de Mohammedcartoons of het gebruik van religieuze symbolen in de reclame – bijvoorbeeld een pover parodie op de househit *God is a DJ* uit 1998. Ook maakten ze zich bezorgd om de kwaliteit van de Litouwse journalistiek als zodanig. Op Wereldcommunicatiedag 2004 bekritiseerde de bisschoppenconferentie de 'cultuur van de leugen': onder het vaandel van de vrijheid van meningsuiting worden geruchten verspreid en menselijke waardigheid afbreuk gedaan, en voor opdrachtgevers maken journalisten op maat gesneden programma's of artikelen. Dit zijn, zo het Litouwse episcopaat, de voorwaarden voor die cultuur. Daartegenover stellen de bisschoppen de christelijke media die het publiek willen opvoeden, opdat het kaf van koren kan scheiden, de tekenen van de tijd lezen en verantwoordelijkheid nemen.

Het katholieke mediapalet is in 15 jaar tijd sterk veranderd. Na 13 jaar sloot een katholieke televisiestudio in 2005 de deuren en het tijdschrift *Katoliku Pasulis* kon met slechts 1000 abonnees niet voortbestaan. Jongerenblad *Lux* en kindertijdschrift *Bitute* maakten zorgelijke tijden door, en uiteindelijk moest de uitgave van het jongerentijdschrift worden stopgezet. Naast enkele katholieke themapagina's was ook *Lux* qua inhoud vergelijkbaar met andere jongerenbladen – sport, muziek, ontspanning en spel –, maar het bleek moeilijk gepaste advertenties te vinden. *XXI amzius* (21ste eeuw) is een populaire periodiek met circa 3000 abonnees, maar trekt vooral oudere lezers op het platteland. Vanwege de 'ultranationalistische' insteek en beheptheid met reëel bestaande en imaginaire 'communistische spoken' haalt de meer geletterde katholieke er de neus over op. Daarnaast staat het maandblad *Naujasis Zidinys* – Nieuw Thuis – voor de katholieke intelligentsia met artikelen rond geloof, cultuur en sociale leven die, zo wordt gezegd, niet van hoog niveau blijken. Op de publieke radio en televisie is begin jaren '90 tijd ingeruimd voor een katholiek geluid. Een Litouws filiaal van het mondiale Radio Maria-netwerk ging in 2003 in Kaunas van start.

Een interessante verschijning in het Litouwse medialandschap is de nu twee jaar jonge nieuwssite *www.bernardinai.lt* die op initiatief van de paters Franciscanen in Vilnius de katholieke presentie in de media moest versterken met serieuze, zakelijke en stijlvolle journalistiek. De inzet van de redacteurs, allen leken, maakte de site tot het beste nieuwskanaal van het Litouwse Internet. Zo hebben ze de intentie om een christelijk perspectief op het nieuws te geven gestand gedaan. Het betekent echter niet dat ze vooral kerkelijke berichtgeving doen of een doorgeefluik zijn van kerkelijk beleid. In de woorden van hoofdredacteur Andrius Navickas: 'We willen dat het christendom in de wortels zit, niet aan de oppervlakte.' Het eigen katholieke komt naar voren in de analyse van het nieuws, commentaren, forumbijdragen van lezers, kerkelijk nieuws, aandacht voor 'vergeten' thema's als gezin en sociale vraagstukken en de bijbeluitleg van de dag. Nieuwsgaring in eigen kring bleek van meet af aan een groot probleem. Op Vilnius en Kaunas na zien de bisdommen er het belang niet van in hun activiteiten of zelfs het bestaan van kloosters aan een groter publiek prijs te geven.

Krasnapils bier: God is een diskjockey?

Nieuwsgaring blijkt omstreden. Lezers beklagden zich over grapjes en 'niet-katholieke onderwerpen' als politiek en economie. Regelrechte commotie ontstond begin 2005. Uit de Milanese *Corriere della Sera* nam de redactie de discussie over tussen pausinterviewer Vittorio Messori en theoloog Hans Küng, die in september 2005 op bezoek ging bij paus Benedictus XVI. Küng gaf kritiek en Messori verdedigde de toen zwaar zieke Johannes Paulus II. Terwijl de redacteurs de mening van de dissidente theoloog niet deelden, maar de discussie interessant vonden, leidde de digitale presentatie van het papieren dispuut tot scherpe reacties. 'Een aanval op de kerk zelf', zo heette het. Het voorbeeld laat zien hoe journalistiek professionalisme van overigens loyale katholieken, een blijk van interne pluriformiteit, slechts ogenschijnlijke kerkelijke eenheid doorbreekt en hoe moeizaam de respons is. De kwestie onthult een post-communistisch ongemak bij kerkelijke gezagsdragers en gelovigen.

www.berardinai.lt: hoofdredacteur Andrius Navickas.

Standen in de kerk: ongeduldige leken. Volgens een in Midden- en Oost-Europa gangbaar patroon zijn de roepingen voor het geestelijke leven in de afgelopen jaren sterk teruggelopen. In 2005 telde Litouwen 707 diocesane en 98 ordepriesters – eenderde van het vooroorlogse aantal – en 134 seminaristen. Daarom lieten de Litouwse bisschoppen op 16 maart 2005 een herderlijke brief uitgaan, waarin zij zich excuseerden bij hun gelovigen voor een aanhoudend priestergebrek. Verzoeken om een zielzorger konden ze niet langer honoreren. Naar aanleiding van een conferentie over het gewijde leven op 18 en 19 november 2005 werden de volgende cijfers bekend gemaakt: 672 vrouwelijke leden in 38 orden en congregaties en 141 mannen in 14 orden en congregaties. De conclusie is helder. De rol van leken en dan in het bijzonder van vrouwen – nu al dominant in de schoolcatechese –, zal in de nabije toekomst onvermijdelijk verder toenemen.

De oprichting van een lekenraad op 1 maart 2004 ten spijt oogt de kerk enigszins onthand met het lekenpotentieel dat zich de laatste 15 jaar heeft ontwikkeld. Dit werd zichtbaar rond *berardinai.lt* maar evenzo op andere plekken in de kerk. Naast de zorg om meer gedachtewisseling klinkt nu bij leken, theologen en ook bij clerus en religieuzen ongeduld door. Ze menen dat de kerkelijke hiërarchie vragen naar duidelijkheid rond bijvoorbeeld kerkelijke koers en financieel beleid niet honoreert, en voorhanden potentieel te weinig ondersteunt of waardeert, hetzij moreel, hetzij financieel. Discussie wordt, zo meent mediakenner en katholiek journalist Juozas Ruzgys, te vaak gezien als kritiek. 'Priesters en bisschoppen willen geen kritiek, op geen enkele kwestie, en gedachtewisseling lijkt ongewenst. De clerus noemt het "een negatieve visie". Ik zeg: "een kritische blik". Echter als kerkleden moeten we de problemen niet aan onze bisschoppen en priesters overlaten, en al zien ze dit als abnormaal, ook wij moeten onze best doen.' De houding van de kerkleiding wordt vaak als al te quiëtistisch ervaren, een van Gods water over Gods akker, maar aanhoudende richtingensrijd tussen de diverse bisschoppen heeft evenzeer een verstarrende uitwerking gehad.

Letland

Kerkelijke vernieuwing. 'Hetatholicisme in Letland wordt vandaag de dag slechts in enkele van haar mogelijkheden en waarden gerealiseerd, namelijk in de meest conservatieve', schreef de Letse filosofe Maija Kule in 2003. 'Bovendien worden de meeste inspanningen gericht op de regio Letgallen – waar de katholieke kerk historisch het sterkst was. De aandacht gaat dan uit naar institutionele en organisatorische aspecten en basisactiviteiten als preken, dopen, vormen en begraven. Wat in Letland ontbreekt is de intellectuele dimensie van de kerk die eeuwenlang zo krachtig in de geschiedenis van Europa aanwezig was. De dialoog met de samenleving is zwak ontwikkeld, de deelname aan het culturele leven is gering en de werken van grote twintigste-eeuwse katholieke denkers als Étienne Gilson, Gabriel Marcel, Jacques Maritain en Karl Rahner bleven onvertaald.' Hoewel gedateerd, maar niet heel erg, maakt dit lange citaat iets duidelijk van de stand van zaken in de Letse katholieke kerk. Het sluit aan bij een omschrijving van kardinaal-aartsbisschop Janis Pujats van Riga zelf die zijn kerk met enige trots in de stem 'de meest traditionele van Europa' noemt.

In de kleine Letse katholieke kerk was kerkelijke vernieuwing vanzelfsprekend minder spectaculair dan bij grote buur Litouwen. Man- en vrouwkracht ontbraken, en ontbreken in iets mindere mate nog steeds. De eerste gepromoveerde seminariedocenten begonnen na het jaar 2000 naar Riga terug te keren, terwijl een aantal lekenstudenten een doctoraal- of promotiestudie theologie volgde in het buitenland. Niet allen kozen ervoor in de kerk werk-

Talsi: liturgische vernieuwing.

zaam te zijn, ook met goede redenen. Bovendien werd in Letland nadrukkelijk gekozen voor de lange weg der geleidelijkheid. Dit wordt duidelijk aan de hand van de liturgievernieuwing na het concilie, die inderdaad volgens de meest behoudende invulling plaatsvindt. Toen in 1972 het nieuwe Latijnse missaal Letland bereikte en een vertaling nog niet voorhanden was, bleef de priester de mis in het Latijn zeggen met de rug naar de gelovigen, maar nu volgens de 'nieuwe orde'. Er bestond toen ook, zo zegt men, geen noodzaak om zich tot het kerkvolk te keren, want de priester sprak in een onbekende taal tot zijn parochianen, die het verschil niet opmerkten. Nieuwe kerken – niet alle – worden nog steeds met het altaar tegen de muur gebouwd. Naar aanleiding van de vraag of de priester richting gelovigen of richting altaar moet optreden, zegt kardinaal Pujats: 'Als je zulke veranderingen invoert, vinden sommige mensen het goed en andere niet, en zo veroorzaak je controverse. Onze liturgische hervorming duurt nu 30 jaar. Door geleidelijke invoering en toepassing voelen de mensen geen negatieve gevolgen.'

Ook in Letland vormen publieke en privé-moraal een object van zorg, waarbij de aandacht – net als in Litouwen – vooral uitgaat naar de staat van de familie en het geringe geboortecijfer. Het thema homoseksualiteit stond de laatste jaren prominent op de kerkelijke agenda. Naar aanleiding van de eerste Gay Parade in 2005 en de afgelaste heropvoering afgelopen juli 2006 ondertekenden de belangrijkste kerkelijke vertegenwoordigers van luther-

ranen, katholieken, orthodoxen en enkele kleinere confessies op 21 mei 2006 een manifest voor de bescherming en versterking van de familie. 'In te veel families onderhouden de leden enkel formele relaties, in het dagelijkse leven heerst ongemak en intolerantie, en er is te weinig liefde', verklaarden de kerkleiders. Bij de perspresentatie merkte kardinaal Pujats op dat de Parade uiteindelijk resulteert in de vernietiging van de familie en het traditionele huwelijk. Gevraagd of de kerk niet de haat en agressie tegen homoseksuelen moet veroordelen, maakte hij duidelijk dat haat voor de concrete zonde iets anders is dan haatdragende uitingen tegenover de zondaar. De kardinaal had zich trouwens al eerder over het thema homoseksualiteit uitgelaten. Tijdens een persconferentie op 3 augustus 2005 wees hij op het zielijke maar geneesbare karakter ervan en vergeleek het met een alcohol-, rook- en drugsverslaving. Bovendien benadrukte hij dat homorechten onvergelijkbaar zijn met bijvoorbeeld nationale rechten: 'déze discussie gaat alleen over de moraal en die moraal vertrappen ze.' Verder bekritiseerde hij de alsmaar toenemende 'popularisering van seks in Letland.'

Volgens een onvolledige statistiek van de afdeling Religieuze Zaken van het Ministerie van Justitie telt Letland anno 2006 zeker 800 kerken en cultusplaatsen en sinds 1991 heeft er een ware kerkenboom plaatsgevonden, die vermoedelijk nog zo'n 3 tot 5 jaar zal aanhouden. De laatste jaren vindt kerkbouw vooral in en rond Riga plaats. Opmerkelijk genoeg nam de katholieke kerk het merendeel van de nieuwbouw voor haar rekening – in totaal 40 kerken.

Letgallen, Jekabspils: nieuwbouwkerk.

Op dit moment staan er twee in Riga en twee in de voorstad Jurmala op de rol. Na de voltooiing willen de bisschoppen een klooster bouwen in Ventspils en een nieuwe kerk in Rujena. Met de schenking van 700 duizend euro door een onbekend gebleven buitenlandse filantroop in 2004 kregen deze bouwplannen een beduidende steun in de rug.

Priesters en leken. Niet anders dan in Litouwen, en elders in de regio, maakt ook Letland de ingewikkelde omschakeling mee van een introverte priesterkerk naar een kerk waar ook leken hun eigen rol zouden kunnen spelen. Verschillende complicaties doen zich daarbij voor. Op de eerste plaats wordt de theologische competentie van leken weinig gewaardeerd, ook al zijn ze hoog opgeleid. Daarnaast bestaan er vele taboe-onderwerpen die dat niet hoeven te zijn. Feminisme – een schimpwoord en gegarandeerde dooddoener – of bijvoorbeeld het spreken over verschillende kerkmodellen, bijvoorbeeld 'volk Gods' naast 'mystiek lichaam' enzovoort en het nadenken over de associaties die bij die metaforen horen, verontnemen de kerkleiding in hoge mate. Angst en controle lijken passende trefwoorden. Bovendien blijkt het voor veel priesters in de praktijk heel moeilijk om met vrouwen als gelijken om te gaan, terwijl ze toch de grootste groep van gelovigen vormen. Die stand van zaken is volgens sommigen vooral te wijten aan de herkomst van de meeste priesters uit het agrarische Letgallen en hun vorming op het seminarie. De priesteropleiding is weinig gericht op cognitieve of sociale aspecten, wel echter op ascese, gehoorzaamheid en een stijl roepingsbewustzijn. En hoe dan ook, in de praktijk bepaalt de priester, ongeacht opleiding, vaardighe-

den of kunde, hoe de dingen gaan. Misschien wijst de eerste Letse lekenconferentie in 2004 in een nieuwe richting, al ging ze *over* leken en werd discussie terstond afgehamerd.

Immers, in kerkelijke kring worden vragen gesteld, amper hoorbaar, ook bij priester en seminaristen. Dat lijkt een stap in de goede richting, want het is de vraag of de huidige situatie van cognitieve dissonantie – het al dan niet bewust aanpassen van afwijkende opvattingen aan de heersende norm – werkelijk productief kan zijn bij de opbouw van de kerk van de toekomst. Bovendien, de veelheid aan meningen en opvattingen, ook op theologisch gebied, zijn in tijden van internationaal netwerken, Europaïsering en Internet onmogelijk buiten te sluiten. Daarmee komen bijvoorbeeld het kerkelijke monopolie op feitelijk eenzijdige theologische vorming of pleidooien voor het priesterkerkmodel verder onder druk te staan. Een goede illustratie vormt een tamelijk onbeduidende discussie tussen leken op een Letse katholieke website, die na enig heen en weer door de webmaster de nek werd omgedraaid.

Werkplek poppentheater: Daina Strelevica.

Een actieve kerk. Er borrelen niettemin initiatieven op vanuit de bedding van de kerk. Leken nemen verantwoordelijkheid en zoeken er vervolgens bijvoorbeeld kerkelijke steun bij. Zo'n leek is Daina Strelevica uit Riga. In 1995 begon met het bezoeken van kinderen die bij hun moeder in de gevangenis zaten en raakte van lieverlee betrokken bij de moeders. Ze organiseerde onder andere kerstvieringen en een maandelijks kerkdienst. Voor de

kinderen is het misschien de beste tijd van hun leven, meent Strelevica, want als ze vijf worden moeten ze eruit en als de vader of de familie ze niet willen opvoeden, gaan ze naar een tehuis. De gevangenen zelf staan vaak erg ver af van het geloof en zijn bovendien zwaar aangeslagen.

Het blijkt moeilijk om na vrijlating het geloof levend te houden. De samenleving is de laatste 15 jaar sterk veranderd en dat legt veel druk op de ex-gevangenen die het toch al extra moeilijk hebben. 'In 11 jaar tijd hebben we vele goede mensen gemaakt, maar die goede mens verdwijnt in de problemen van het dagelijkse leven: werk, geld, familie, alcohol en drugs', legt Strelevica uit. De opening van de grenzen door de toetreding tot de Europese Unie heeft daar nog toe bijgedragen, omdat er nieuwe problemen bij kwamen... 'en die op zich goede vrouwen slechte dingen laten doen. Ik hoop dat ze zich na de gevangenis zullen herinneren aan God, aan goede mensen die ze hebben ontmoet, en aan de mogelijkheid van een andere weg dan die van de misdaad.' Ieder jaar worden er ongeveer 20 gevangenen gedoopt en in 2002 heeft kardinaal Pujats met Pasen en met Kerstmis het vormsel toegediend.

De Letse Katholieke Vrouwenorganisatie is een andere illustratie. 'Het is belangrijk elkaar te ontmoeten', zegt bestuurslid Lasma Latsone. 'We zijn niet zo sterk educatief bezig. Voorop staat het delen van ervaringen, nieuwe ideeën en ontmoeting. Belangrijk is dat vrouwen zien dat ze meer deel kunnen nemen aan het kerkelijke leven.'

Hoofdstuk 5. Trouwen en scheiden

Litouwers zijn trouwlustig, weliswaar minder dan aan het begin van de jaren '90, maar het huwelijk bleef de norm. Uiteengaan doen ze ook en vrij massaal – weer een andere norm. Leren omgaan met een echtscheiding is het werkterrein van journaliste Elvyra Kucinskaite uit Vilnius. Zelf een ex-echtgenote organiseerde ze zes jaar geleden een pastoraal project om er na een scheiding weer bovenop te komen.

Niet alleen, maar samen met de Amerikaans-Litouwse jezuïet Antanas Saulaitis en psychologe Rasa Bieliauskaite, alleenstaande moeder met twee kinderen, ging Kucinskaite in 2000

Elvyra Kucinskaite.

aan de slag. 'We wilden tegen de samenleving zeggen dat scheiden een wond is en dat diezelfde samenleving moet nadenken over manieren om de band tussen man en vrouw te versterken. Maar ook over hoe je dat doet, als het toch nodig blijkt.' Immers, terwijl echtscheiding algemeen geaccepteerd lijkt, ligt het op persoonlijk vlak heel anders. 'Veel Litouwers menen dat het normaal is, een simpele procedure, maar ze schamen zich er ook voor: op het

werk of om naar een gespreksgroep te gaan. Ik sprak laatst een parlementslid tijdens een persoonlijk consult. Ik daagde hem uit zelf een groep te beginnen, maar hij geneerde zich, wilde het niet. Ná de Sovjettijd groeide het aantal scheidingen sterk. Het is iets nieuws.'

Na een voorzichtige start heeft het gescheidenenpastoraat een opmerkelijke ontwikkeling doorgemaakt. Het initiatief heeft zich uitgebreid naar de tweede stad Kaunas en provinciesteden als Klaipeda, Panevezys en Siauliai. 'Mensen kwamen naar Vilnius om te zien wat we zoal deden', licht Elvyra Kucinskaite toe, 'en nu doen ze hun eigen "ding". Ieder jaar starten er ongeveer vier nieuwe groepen en sinds 2004 is er een programma voor kinderen. Ook hebben we een boek gepubliceerd.'

Stappenplan

De afgelopen zes jaar heeft het trio Kucinskaite, Saulaitis, Bieliauskaite en een aantal andere professionals een stevig programma in elkaar gezet. Gesteund door deze deskundigen zijn het vooral vrijwilligers, meestal oud-groepsleden, die er de hand in hebben.

In vier stappen werken de deelnemers richting een nieuw en zinvol bestaan. Bij het eerste onderdeel gaat het gesprek over de eigen ervaringen en de deelnemers spreken bijvoorbeeld ook over hun 'familie van herkomst'. Een psycholoog reikt thema's aan en een priester of pastoraaltheoloog tekent een bijbels, religieus perspectief of een meditatie om mee naar huis te nemen. Daarna gaat de aandacht gedurende een à twee jaar vooral uit naar het ontwikkelen van zelfkennis en persoonlijkheidsvorming in relatie tot God. Kucinskaite: 'De groepsleden zoeken antwoorden die de psycholoog niet kan geven en het gesprek gaat zelden of nooit over de scheiding zelf.' Een derde stap wordt gezet door de kinderen erbij te betrekken. Tot slot is er een intensieve retraite.

Deelnemers hoeven trouwens niet katholiek te zijn om te kunnen deelnemen en ze zijn niet verplicht om het gehele programma van begin tot einde mee te maken. Ieder mag op zijn of haar eigen manier meedoen. ‘Mensen die komen, vragen we niet of het hun eerste, tweede of derde huwelijk is. We helpen mensen in nood. Bekeren is niet het doel, maar helpen. Iedereen maakt voor zichzelf uit of hij alleen aan de eerste stap of aan meer stappen deelneemt’, aldus Elvyra Kucinskaite.

Crisis

Scheiden blijkt op meerdere manieren een probleem. Natuurlijk is er het persoonlijke leed dat er onvermijdelijk mee gepaard gaat, voor de echtelieden en voor de kinderen die nogal eens tussen wal en schip vallen. De omvang vormt een ander punt van zorg.

De Litouwse huwelijk- en echtscheidingsstatistieken tonen een opmerkelijke curve. Tussen 1990 en 2005 werden iets meer dan 218 duizend huwelijken voltrokken en bijna 123 duizend echtscheidingen uitgesproken met 2001 als breukpunt of, zo de lezer wil, als dieptepunt. In dat jaar – economisch herstel diende zich aan – steeg het aantal scheidingen tot 70% van de hoeveelheid nieuwe echtverbintenissen. De grootste beweging zat echter in de huwelijkscijfers die zakten van 9,8 per 1000 inwoners in 1990 naar 5,8 in 2005. Met 3,4 per 1000 in 1990 en 3,2 in 2005 vertoonde het aantal echtscheidingen weinig fluctuatie. Dit zijn trouwens cijfers die de vergelijking met menig postcommunistisch land moeiteloos kunnen doorstaan, maar ze liggen onder de Nederlandse. Daar waren de aantallen per 1000 inwoners in 2004 respectievelijk 4,5 en 5,4.

De redenen van deze voorheen ongekende omvang zoekt Kucinskaite in de sociale, economische en culturele omwenteling na 1990. Het traditionele ideaalbeeld van de familie bleek daar niet tegen bestand. ‘Natuurlijk, echtscheiding is niets nieuws in ons land’, stelt ze vast. ‘In Sovjet-Litouwen had iedereen een baantje en een salaris, maar nu ligt dat anders. Niet elke vrouw kan of wil een werkeloze man ondersteunen. Na een jaar zegt ze: “Nu moet je iets gaan doen!” Of: “Je bent een domoor, een *loser*. Ik ga een man met een goede baan

	1990	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Huwelijken	36310	22150	18796	18486	17868	16906	15764	16151	16975	19130	19904
Scheidingen	12747	10221	11371	11752	11390	10882	11024	10579	10599	10997	11005

Litouwse huwelijk- en scheidingsstatistiek.

zoeken.” Maar ook de mannen hebben nieuwe noten op hun zang. “Je bent zo’n zakenvrouw geworden met een carrière, terwijl je thuis moet zijn!”, klagen ze. Het is niet zomaar een grapje. Mensen staan onder grote druk, want ze kunnen niet omgaan met de vele veranderingen. Vooral de 40- en 50-jarigen hebben het zwaar. In Litouwen worden ze de “verloren generatie” genoemd – terugblikkend op de Sovjettijd zegt men over hen: “niet goed toen, niet goed nu”.

Kerkelijke marge

Wat de familie betreft heeft de staat geen strategie en de katholieke kerk is het enige maatschappelijke instituut dat zich er uitdrukkelijk om bekommert. Het gescheidenenpastoraat ligt daarom problematisch bij sommige bisschoppen: als de kerk hier een hand bij uitsteekt, zo luidt het bezwaar, steunt ze het idee van scheiden zelf. Kucinskaite: ‘In de praktijk is de kerk onhelder over de status van gescheidenen en dat ervaren de betrokkenen als pijnlijk. Ook al was het niet hun eigen beslissing om uit elkaar te gaan en ook al zijn ze onschuldig, toch

voelen ze zich onzeker en belast. En als ze hertrouwen zonder kerkelijk goedachten dan wordt hun religieuze leven beknot, want ze zijn uitgesloten van de communie.'

Deze maatregel, heeft Kucinskaite waargenomen, gaat in tegen de morele intuïtie van de gelovigen zelf en vervreemdt hen van de kerk. 'Het waarom van die uitsluiting ontgaat hen. Wie bijvoorbeeld een ander vermoordt krijgt vergeving bij betoond berouw en kan dan een volwaardig religieus leven leiden. Het is teleurstellend, en pijnlijk, voor mensen die een tweede huwelijk aangingen dat ze niet in volledige gemeenschap staan. Ze gaan niet meer naar de kerk, want ze leven – zo luidt de kerkelijke leer – in zonde.'

Nieuw probleem

De afgelopen jaren namen ongeveer 200 volwassenen deel aan de diverse programma's in Vilnius en er gaan jaarlijks vier groepen met ongeveer 15 mensen van start. Ieder jaar beginnen twee groepen met 10 mensen in Kaunas, maar dat aantal groeit. In Klaipeda, Panevezys en Siauliai gaat het om vrij kleine groepen, omdat in die provinciesteden al snel bekend raakt wie waaraan zijn tijd besteedt.

Kaunas: in het burgerlijke huwelijksbootje.

De groepsleden ervaren veel steun van de programma's, weet Elvyra Kucinskaite. 'Mensen vinden vrede, kunnen opnieuw blij zijn en krijgen weer greep op hun leven. Ze zijn opnieuw in staat voor zichzelf en hun kinderen te zorgen, en kunnen verder gaan. Niet langer zien ze zichzelf als verliezer. Natuurlijk bereikt niet iedereen dit optimale resultaat, maar wie het hele programma doorloopt, kan veel winnen. Zo hebben we wel een nieuw probleem geschapen: veel deelnemers willen niet weg. Om die reden bieden we oud-deelnemers sinds kort de gelegenheid om eens in de drie maanden bijeen te komen. Ze maken dan zelf hun programma.'

Hoofdstuk 6. Letland: kardinaal Janis Pujats

Op 14 november 2005 vierde Janis Pujats zijn 75ste verjaardag. Er volgden nog twee jubilea: in maart 2006 was hij 55 jaar priester en in juni 15 jaar aartsbisschop van Riga. Een kort gesprek met de kardinaal die over enige tijd met pensioen gaat.

Na 15 jaar Letse onafhankelijkheid, in welke staat laat u uw kerk achter?

Grote veranderingen vonden plaats en het werkgebied van de kerk is veel groter geworden. Vroeger beperkten we ons tot kerk en kerkhof. De pers en media staan open. In de Sovjetjaren hadden slechts één gebedsboek, terwijl iedere parochie nu z'n boekentafel heeft. Toen bestond er geen mogelijkheid op de radio laat staan op de televisie te komen, maar tegenwoordig zijn er katholieke programma's. De kerkdiensten van de belangrijkste confessies – lutheranen, orthodoxen, katholieken – worden eens per maand uitgezonden. Wie niet naar de kerk kan komen, kan de dienst thuis volgen. De begrafenis van paus Johannes Paulus II werd integraal uitgezonden en 's avonds volgde een uitgebreide samenvatting. Ik denk verder aan het katholieke gymnasium van Riga en de katholieke lagere scholen in Rezekne en Liepaja. Dit was destijds moeilijk voorstelbaar.

Kardinaal-aartsbisschop Janis Pujats van Riga.

Nieuwe parochies werden gesticht en 40 nieuwe kerken gebouwd. Ik spreek hier over de katholieke kerk! Andere denominaties konden herbouwen of renoveren, in het aartsbisdom Riga moesten wij echter met bijna niets opnieuw beginnen. In de regio Letgallen, in Aglona ligt het grootste kerkelijke complex van Letland, waar ook het meeste geld aan op ging. 't Was echter goed besteed, 't heeft gereendeerd. Aglona is een echte spirituele oplaadplek die duizenden bedevaartgangers kan bevatten.

Alle christelijke denominaties, alle christenen zaten tijdens het communistische bewind in hetzelfde schuitje en moesten hun verschillen en polemieken vergeten. Dus vandaag, in tegenstelling tot het westen, hebben we meer onderling

begrip en samenwerking. Heel goede relaties onderhouden we met orthodoxen, lutheranen en baptisten. Voor oecumene bestaan heel goede perspectieven. En als er problemen optreden dan worden die veroorzaakt door de clerus die uit ballingschap terugkeerde. Ze kwamen met een westerse denktrant en begrip van zaken, met kritiek, en veroorzaken conflict, zoals in het geval van lutherse kerk. Het is niet slecht in zichzelf maar het veroorzaakt dissonantie.

Niet alleen positieve ontwikkelingen dus.

Toen de 'ijzeren poort' openging, wisten veel mensen niet wat ze met de vrijheid aanmoesten en nieuwe vormen van toegevendheid en immoraliteit kregen voet aan de grond. Deze nieuwe situatie stelt juist de gelovigen voor een probleem. De ongelovigen doen toch wel wat ze willen, maar ze geven ondertussen wel het verkeerde voorbeeld aan de gelovigen. Zo vormt hun gedrag een bron van constante verleiding. Vroeger hadden we van doen met een theoretisch atheïsme, nu met een praktische variant. Toen wisten we het heel precies: 'Dat

zijn de ideeën van atheïsten.' De expansie van het nieuwe, praktische atheïsme doet echter een appèl op de zwakheden in de mens. Daarom moet er in relatie met de Europese Unie meer vrijheid en soevereiniteit bestaan ten gunste van wetgeving in de afzonderlijke lidstaten. Ik noem het voorbeeld van een instructie over dakbedekking. Een bepaald soort materiaal blijkt niet langer toegestaan, terwijl veel Letse huizen zoiets als goedkope dakbedekking voor schuren en gebouwen hebben. De Europese Unie heeft daar geen idee van.

Dit is niet het grootste kwaad in Letland, natuurlijk niet. Ik bedoel de rechten van de menselijke persoon en van de familie, het familiemodel: vader, moeder en kinderen. Kinderen moeten geen twee vaders of twee moeders hebben. Het is onaanvaardbaar dat we wetgeving krijgen die zoiets bepaalt. De definitie van de familie is bepalend. Als de omschrijving die is van de traditionele familie, dan zullen anomalieën en problemen niet bestaan.

Wat is uw grootste trots?

Trots? Er is niet echt iets om persoonlijk trots op te zijn. Alles gebeurde met Gods hulp en zegen. Nog het meest verheug ik me in het aantal katholieken, want vergeleken met de Sovjetperiode is er geen terugloop geweest. Nu gaan in het westen veel kerken dicht en hier bouwen we nieuwe. Kijken we naar het aartsbisdom. Het is het grootste van de Letse kerk. Misschien is er nog een kerkgebouw nodig in Rujena, Jelgava, Jurmula en in Riga, aan de overkant van de rivier, en dan heeft iedere gelovige een gebedshuis in zijn nabijheid, een priester en geestelijke steun. Ik hoop deze herfst weer een nieuwe kerk te consacreran. Parallel worden nog drie kerken gebouwd. Vier tegelijkertijd dus!

De materiële kerk is goed gevestigd?

Ja. Als de kerk eenmaal is gebouwd, dan is er ook lokaal geld voor elektriciteit, gebruiksvoorwerpen en kleine reparaties. Een groot voordeel was wel dat begin jaren '90 de arbeidskosten heel laag waren. Het bouwproces verliep toen veel gemakkelijker dan nu.

Hoe staat het met de dialoog met de samenleving? De kerk lijkt heel gesloten.

Ik denk dat we klaar zijn. We zijn klaar. Misschien tonen we nog te weinig initiatief. We gaan als we uitgenodigd worden. Misschien moeten we meer drukken, maar de realiteit is dat er te weinig priesters zijn. Desondanks, er is een gesprek gaande. Deze week ben ik uitgenodigd voor een ontmoeting met advocaten over familiékwesties, Ze staan positief ten aanzien van het kerkelijke standpunt. En er zijn nog de radioprogramma's, waar mensen kunnen inbellen en vragen stellen. Ook hier is dialoog met de samenleving. En het Internet. De kerk heeft geprotesteerd tegen het surrogaatmoederschap.

Wat is de rol van leken?

Nu, er zijn opgeleide leken die aan die dialoog zouden kunnen deelnemen. Verder zijn er christelijke docenten met een positieve impact. We hebben catecheten, meest vrouwen. Ze maken misschien niet heel veel lawaai, maar ze werken in stilte en geven met hun voorbeeld een getuigenis af. Misschien moeten we hen meer aanmoedigen. De radio- en televisiemakers zijn geheel onafhankelijk en krijgen redelijk hoge ratings. Er is de katholieke school. Op het gymnasium hier is een priester, de rest is leek.

U wordt binnenkort 75. Bent u blij met pensioen te gaan?

Alles hangt nu af van de paus. Een heel waarschijnlijk scenario is dat een nieuwe bisschop wordt geconsacreerd met recht van opvolging. Hij werkt dan eerst enkele jaren als coadjutor. Ik moet nog wachten.

Hoofdstuk 7. Zorgzame samenleving: verder waar anderen ophouden

In een sober ingerichte vergaderruimte spreekt Kristina Misiniene over een door Communicantes/AMA ondersteund project. Aan de wanden posters van Caritasactiviteiten die de laatste jaren werden ontplooid. Ook haar project heeft er een plekje gekregen: steun voor vrouwen in de prostitutie en slachtoffers van vrouwenhandel.

De zomer staat nog op haar gezicht, maar het werk gaat door. Het project draait nu al weer vier jaar en heeft intussen, na de start in Kaunas, vertakkingen in een aantal steden en dorpen in Litouwen. Het is de verdienste van Misiniene die als een kleine bulldozer weerstand in kerk en samenleving, praktische en natuurlijk ook financiële problemen aan de kant heeft geschoven. Veel moeite kost het gesprek haar dan ook niet, want de doelen staan haar helder voor ogen en ze weet wat ze wil.

Kritisch bespreekt ze de situatie in haar eigen land. Het kleine, gesloten en behoudende Litouwen heeft weinig oog voor wat echt belangrijk is. 'De conservatieve benadering is vooral praten over de slechte maatschappij. Er bestaan zware morele oordelen, terwijl christelijke waarden in de Litouwse samenleving niet worden gewaardeerd.' Ook over de houding van veel katholieken is ze niet echt te spreken. Ze ziet een gebrek aan liefde en grote afstand tot mensen die weinig contact met de kerk hebben. 'De kerk begint zich te scheiden van de mensen op de bodem van de samenleving, van de prostituees, de gevangenen, de HIV geïnfecteerden. Soms doet men wat aan *charity*, maar deze mensen staan ver weg.'

Weinig begrip heeft kordate Misiniene voor de Nederlandse hulpverlening die het 'zelf kiezen' om in de prostitutie te blijven als uitgangspunt neemt. Ze vraagt zich af of de hulpverleners wel zelf echte vrouwen hebben gezien of gesproken.

'Deze opvatting is helaas ook hier populair. Het is blabla. In concrete situaties bestaan de problemen van een gebroken leven. Dat is geen vrije keuze, daar gaat het niet om abstracte rechten, omdat vrouwen meestal helemaal niet kunnen kiezen. We moeten precies én realistisch zijn. Hebben tieners een vrije keuze om in de prostitutie te gaan? Tieners moeten naar school, en

idealiter groeien ze op in hun familie. Als iemand bijvoorbeeld na meerdere verkrachtingen in de prostitutie raakt, moet eerst het trauma helen. Er is geen alternatief. Toen ik begon had ik geen duidelijke mening. Nu wél. Na honderden verhalen weet ik: het is niet waar! Het is geen vrije keuze. Dit tast de waardigheid van de persoon aan.'

Kristina Misiniene aan de Caritas-posterwand.

Hoe gaat het met je, na vier jaar hard werken?

Geholpen door Renovabis in Duitsland hebben we in vijf bisdommen professionele sociale werkers in dienst genomen en met de steun van Communicantes/AMA konden we een netwerk van vrijwilligers opzetten. Dat laatste was een belangrijke verandering. Er is een begin gemaakt met het opleiden van christelijke vrijwilligers, wat veel energie, tijd en ook geld kost.

We moesten vechten voor een nationale aanpak, echter de problematiek is onoplosbaar met alleen projecten in de grote steden. We zijn nu goed op weg, beter, en ook, *sadder but wiser*. Kortom, we zijn trots op ons netwerk, maar deze job is heel zwaar, vooral emotioneel.

Er bestaan trouwens in Litouwen verschillende organisaties voor prostituees en slachtoffers van vrouwenhandel. Die zeggen dat het hun eigen keuze is, want ze blijven erin, en ze zeggen het ook wanneer er sprake is van dwang. Christelijke sociale werkers en christelijke waarden worden in de Litouwse samenleving niet erg gewaardeerd.

Vertel eens, hoe ziet het werk eruit?

Op de eerste plaats is er crisisopvang, waar iedere vrouw welkom is voor een kop koffie en een gesprek, anoniem als ze dat wil. Vaak gaat er een concreet probleem aan vooraf: de kinderen, gezondheid, problemen met de politie of met criminelen. We werken met álle problemen. En als er goed contact tot stand komt leidt dat vaker tot verdieping.

Het hart van onze hulpverlening is de *Cycle of Social Rehabilitation*. Wanneer vrouwen beseffen dat ze hun leven niet zo voort kunnen zetten en willen veranderen, zorgen we voor hulp. Een veilig thuis, materiële steun, sociale, medische en juridische bijstand. Verder kijken we of ze willen getuigen tegen pooiers of handelaars, wat heel erg ingewikkeld ligt. In Litouwen bestaan namelijk geen beschermingsprogramma's voor getuigen.

Wanneer vrouwen zich aan onze zorg toevertrouwen, zijn er ook regels, wederzijdse verplichtingen. Ze moeten op hun beurt bereid zijn met ons samen te werken en ze moeten een toekomstplan opstellen, bijvoorbeeld weer naar school gaan, werk zoeken, als mogelijk de zorg voor hun kinderen weer opnemen, een relatie met hen aanknopen als ze in een pleeggezin of tehuis zijn. Dat alles als voorbereiding op het leven ná ons. Afhankelijk van hun talent duurt dit programma een jaar of langer. Daarachter zit trouwens een belangrijke christelijke waarde: recht op een ander, vooral beter bestaan.

Tot slot kunnen de deelnemers aan het programma altijd terugkomen en spreken over de problemen die ze ervaren. Ook als het niet gelukt is uit hun oude leven te stappen. En na een succesvolle integratie in de 'normale' samenleving volgt soms een terugval. Deze vrouwen blijven kwetsbaar en hebben een steuntje in de rug nodig.

Hoe bereik je je doelgroep?

We wachten niet op kantoor totdat de vrouwen naar ons toekomen en werken niet van 9 tot 5. Als er bijvoorbeeld een politieraid komt, gaan we mee. Dat is op zich al een klein compliment, want de politie vormt een eigen subcultuur met eigen wetten en regels. De agenten moeten zich anders gedragen als we erbij zijn. Zonder geweld en zonder steekpenningen. Af en toe brengt de politie vrouwen na een politie-inval of na een verkrachting.

Deze samenwerking is erg belastend en niet ongevaarlijk. In de grote stad genieten onze medewerkers een zekere anonimiteit, terwijl in kleine steden en dorpen al snel bekend raakt wie je bent, en wat je doet. De vrouwen zelf zijn vaker ziek of agressief en achter hen aan komen de pooiers en criminelen. Tja, we nemen ze geld af. Iedere geholpen vrouw betekent verlies aan inkomsten. We hebben goede relaties met de politie en tot nu toe is het altijd goed gegaan. Ik weet niet precies waarom.

Lukt het om goede vrijwilligers te vinden?

Nu ja, het is eigenlijk best moeilijk. Het is een uitdaging voor ons, voor de hele organisatie, en de kerk. Zogenaamde 'normale' families hebben soms niet eens geld voor eten en wanneer ze weten dat een prostituee veel meer verdient dan een doorsnee gezin, dan is het moeilijk uit te leggen dat deze vrouwen hulp nodig hebben.

Een ander ding is dat de kerk op het platteland niet bereid is 'de kleinen' te benaderen, prostituees, bedelaars, zwervers noch ex-gevangenen. Wél hebben ze aandacht voor wie een toekomst heeft, voor mensen die netjes dankjewel zeggen. De samenleving velst zware oordelen, maar de harten openen zich ook. Mensen willen iets weggeven, zelfs hun huis.

Mensen zijn nieuwsgierig. Ze vragen zich af: 'Hoe ziet een prostituee eruit? Waar is ze van gemaakt?' Laatst kwamen seminaristen hier en zeiden: 'Laat eens een prostituee zien!' Echter, naast nieuwsgierigheid zijn zelfs een goed hart en een goede wil niet genoeg. Vrijwilligers moeten goed begrijpen dat ze een hoop agressie en emotie over zich heen krijgen.

Geïnteresseerden zijn van alle leeftijden en hebben heel verschillende sociale achtergronden. Soms hebben ze zelf hulp nodig. Er komen ook heel conservatieve katholieke vrouwen naar ons toe. Na enige tijd blijkt dat ze de vrouwen eigenlijk niet kunnen verdragen,

ze veroordelen hen, moraliseren, of willen alleen samen met hen bidden. Je moet echt van mensen houden en nog veel meer van deze mensen. Dit geldt zowel voor de sociale werkers als voor de vrijwilligers.

Als gezegd, het is een grote inspanning en de resultaten zijn vaak gering. Daar komt bij dat de traditie van vrijwilligerswerk in Litouwen onderontwikkeld is.

Vilnius: reclame voor stripshow.

Over moraliseren gesproken, hoe zit dat bij jullie?

Moraliseren willen we vermijden. Mensen horen de naam 'Caritas' en zeggen: 'Daar moet je bidden!' Of: 'Het is alleen voor katholieken!' We hebben vakbekwame sociale werkers, met een universitaire opleiding. Ze zijn allereerst professionals. We hebben nu de zorg voor ongeveer 350 vrouwen en werken ook met hun kinderen. Als we moraliseerden, dan kwamen ze niet. Die vrouwen verkeren in een subcultuur die contrasteert met het algemene culturele decor. En, het is een heel speciale subcultuur. We kunnen daar niet zomaar onze normen op loslaten. We moeten allereerst hun mentaliteit en leefwijze, hun leven begrijpen.

Bijlage 1. Bronnen (literatuur en Internet)

Literatuur

- L. Halman, R. Luijkx en M. van Zundert,
Atlas of European Values (Leiden, 2005)
- F(rans) Hoppenbrouwers,
‘The Baltic Area’, in *Journal of Eastern Christianity* 58 (2006) 85-104
Katholieke kerk aan de Barnsteenkust. Kerkelijke ontwikkelingen in Estland, Letland en Litouwen rond de millenniumwending, Nijmegen, 2002, pp. 1-26
‘Ongeduldige leken in Litouwen’, in *Katholiek Nieuwsblad* (28-11-2005), p. 8 = bundel artikelen voor Communicantes/AMA-dag, 3-11-2005, pp. 1-2
‘Romancing Freedom. Church and Society in the Baltic States after the Fall of the Berlin Wall’, in *Religion, State & Society*, 27 (1999) 2, pp. 162-173
‘Wennen in eigen land: kardinaal Bačkis leeft tussen hoop en teleurstelling’, in *rkk-kerk.nl* 4 (14-7-2006) 11, pp. 11-12 = ‘Wennen in eigen land. Terugblik Kardinaal Bačkis’, in: *Jaarverslag van de stichting Communicantes. 2005*, Nijmegen 2006, pp. 1-3

Internet – Nieuws en achtergronden

- Baznica.info, www.baznica.info (Russisch- en Letstalig)
- The Baltic Times, www.baltictimes.com
- Forum 18 News Service, www.forum18.org
- Glaube in der 2. Welt, www.kirchen.ch/g2w
- Keston Institute News Channels, www.keston.org
- NG Religii, <http://religion.ng.ru> (Russischtalig)
- Portal Credo.ru, www.portal-credo.ru (Russischtalig)
- Radio Free Europe/Radio Liberty, www.rferl.org
- Religare.ru, <http://religare.ru> (Russischtalig)
- Russia Religion News, www.stetson.edu/~psteeves/relnews
- www.catholic.lt/en: de katholieke kerk in Litouwen (Engelstalig nieuws tot 12-2005)
- www.catholic.lv: de katholieke kerk in Letland (alleen Letstalig)
- www.csb.lv, www.stat.ee en www.std.lt: de nationale statistische bureaus onderhouden Engelstalige pagina's, inclusief informatie over kerk en lidmaatschap.
- www.katedrale.lv: website van het Letse bisdom Liepaja (Engelstalige nieuwsberichten)
- www.religija.lt: achtergronden bij de religieuze kaart van Litouwen

Bijlage 2. Economische basisstatistiek 2005

	Litouwen (bron: <i>de Volkskrant</i>)	Letland (bron: <i>www.csb.lv</i>)
Inwoners	3,4 miljoen	2,3 miljoen
Werkeloosheid	8,3%	7,5%
AOW	€ 122	€ 111
Export	€ 9,5 miljard	€ 4,1 miljard
Import	€ 12,4 miljard	€ 6,9 miljard
Gemiddeld netto inkomen	€ 268/mnd	€ 250/mnd
Inflatie	3%	6,8%
Prijspeil (euro's)		
Liter melk	€ 0,44-0,72	?
Brood	€ 0,44-1,16	?
Halve liter bier	€ 0,44-0,72 (winkel) € 1,16-2,32 (café)	? ?
Benzine, Euro95	€ 0,93/l	± € 0,78/l

Bijlage 3. Reisschema

05-11/09: Kaunas, Litouwen

11-15/09: Riga, Letland

15-17/09: Aglona-Rezekne-Kraslava-Ludza, Letgallen, Letland

17-21/09: Vilnius, Litouwen

Bijlage 4. Kaartje: Letland en Litouwen

